

Csáki Árpád

SZÁRAZSÁG ÉS PESTIS HÁROMSZÉKEN 1717–1720-BAN

Cs. BOGÁTS DÉNES (1882–1949) EMLÉKÉNEK

„Az 1719-ik évben, a tavasz beálltakor a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év leforgása alatt több mint százezren pusztultak el” – írja *Önéletírásában* Bod Péter a 18. század elejének óriási járványáról¹, amely a Főkormányzók adatai szerint Erdély-szerte több mint 80 000 lélek, az összlakosság mintegy tizedének halálát okozta.² A pestisben elhaltak száma Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben a népesség közel felét tette ki³, Udvarhelyszéken mintegy egyharmadát.⁴ A kortárs báró Apor Péter háromszéki főkirálybíró szerint Sepsí-, Kézdi-, Orbai- és Miklós-várszéken ekkor 19 000 ember halt meg.⁵

Pestis a korábbi évszázadokban is gyakran sújtotta a Székelyföldet és vele együtt Háromszéket, 1719-et megelőzően például az előző század utolsó negyedében, majd a 18. század első éveiben is. A járványok utolsó nagy, 17. századi hulláma 1675-ben kezdődött Moldvában, onnan terjedt Havasalföldre és Erdélyre. Cserei Mihály így emlékezik vissza: „Ebben az esztendőben [1677-ben – szerz. megj.] nagy pestis vala az egész országban, mely a következendő esztendőben is grassála. Az atyám engemet s a húgomat, mert akkor több gyermekei nem valának, közel Fogaras várához, egy faluban a havas alatt, bucsumi jószágában küldte, s ott voltunk az egész nyáron s ősön: Istennek hála, a fejünk sem fájt”.⁶ A járvány egyik gócpontja ekkor Felsőháromszéken volt, többek között Apor János, br. Apor Péter apja is ennek esett áldozatául 1676 végén, nem sokkal azután, hogy november 27-én Altortján beteg álla-

potában tollba mondta végrendeletét.⁷ A pestis még egy évvel később is dúlt a vidéken. Szeptember 21-én beteg állapotára való tekintettel írta meg testamantumát Vajna Gábor az orbaiszéki Páván,⁸ akárcsak néhány héttel később Karatnán a „mirigyben fekvő” Donát Jánosné Bodó Zsuzsánna.⁹ Mindenszentek napján, „látván az felséges mindenható Istennek súlyos csapdosását az pestis miatt közönségesen minden rendeken, nagyokon és kisdedeken”, Mihálcz György nemes is számba vette javait Dálnokban,¹⁰ de a haláltól való félelem készítette szentkatolnai Dimién Kelemen is végrendelete elkészítésére.¹¹ 1678-ban jegyezte fel Csernátoni Vajda György, a kézdivásárhelyi református iskola vezetője, hogy a harmadik éve dúló járvány során a városban több mint négyszázan haltak meg, akik közül félszáznál is többen az iskola diákjai voltak.¹² De grassált a pestis Alsóháromszéken is – Hermányi Dienes József az apja diákvevei kapcsán említi, hogy Sepsiszentgyörgyön szörnyű pusztító döghalál uralkodott, „sok tanuló társacsckái elhullván s elhalván”.¹³ Ebben az időben a vidék medikusa Váradi Mátyás kézdivásárhelyi pap és esperes volt,¹⁴ aki 1666–1670 között a leideni, utrechti és franekeri egyetemen teológia mellett orvosi tanulmányokat is folytatott, és doktori címet szerzett,¹⁵ feltehetően éppen patrónusa, uzoni Béli Pál kérésére. 1680-ban eltiltották a papi pályától, ezt követően haláláig (1684) kizárólag medikusként működött Háromszéken. A Béliék mellett más családok is gyakran fordultak hozzá – 1684 elején például Nemes János háromszéki főkapitány vitte magával Hidvégre felesége kúrálására.¹⁶

¹ BOD Péter 1940, 85.

² TRÓCSÁNYI Zsolt 1986, 979.

³ SzOkl, VII, 233. A feljegyzés szerint 11 348-en haltak meg, a túlélők száma 14 438.

⁴ Az áldozatokról készített (1719. szeptember–december) összesítések 10 267 halottat és 794 beteget említenek. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 230.)

⁵ APOR Péter 1863, 160–161; APOR Péter 1903, I, 299.

⁶ CSEREI Mihály 1983, 132.

⁷ TÜDŐS S. Kinga 2003, 251–254.

⁸ Uo., 263–264.

⁹ Uo., 265.

¹⁰ Uo., 266–268.

¹¹ Uo., 268–271.

¹² „E harmadik esztendőben szűnék meg a pestis Aprilisben, midőn két esztendő alatt temettünk volna ötödik százban, kik közt tanítványimot, diák gyermekeket temettem 56.” (CSÁKI Árpád 2003, 756.)

¹³ HERMÁNYI DIENES József 1992, 112.

¹⁴ 1673-ban a helyi iskola rektora feljegyezte róla: „mely ecclesiának akkoron lelki pásztora volt tekintetes Váradi Mátyás uram medicinae doctor”. (CSÁKI Árpád 2003, 755.)

¹⁵ TONK Sándor 1992, 181–182. A himlőről, kanyaróról, a tüdővészről több munkája is megjelent nyomtatásban ebben az időben.

¹⁶ HERPEI János 1966, 627.

Néhány évvel később újabb járvány, ezúttal himlő ütötte fel a fejét. Megjelenését 1686 elején szárhegyi Lázár Erzsébet levélben jelentette férjének, kőröspataki Kálnoki Sámuelnek: *...nem régen érkezék Szent Lélekről Bartok Péter, tölle tudakozám megh annak előtte, azt mongya hogy ott is valóban himlőznek,¹⁷ s majd minden nap temetnek, tegnap is kettőt, inkább javallanám Édes Uram, ha Csíkban anyira szűnt volna, hogy oda mennénk.*¹⁸ Kálnoki Sámuel a Brassóba való menekülést javasolta családjának, de néhány nappal később újabb levelében a feleség már ennek ellentmondóan írt: *Én a Brassóba való menetelt nem javallom Édes Uram, mert ott is valóban himlőznek, s minden nap kettőt hármát mondgyák hogy temetnek, itt a faluban ugyan himlőznek amint hallom, de Istennek hála még eddigh nem hallottam hogy holtak volna.*¹⁹

Újabb járványok a század utolsó éveiben, majd a következő évtized végén (1708–1710) pusztítottak. Utóbbi, amely Magyarországon is óriási embervesztéssel járt, Erdélyre Gyergyó vidékéről ragadt át,²⁰ melléje sáskajárás²¹ társult. Cserei Mihály Erdélyben százezer, Udvarhely- és Marosszéken egyaránt 18 000 főre becsülte az áldozatok számát.²² Az óvintézkedéseknek köszönhetően Háromszéken, akárcsak Csíkban és Brassóban,²³ nem terjedt el a járvány,²⁴ az esőzések által elpusztított termés miatt²⁵ azonban a lakosság itt is szűkölködött a gabonában. A Gubernium még 1709 nyarán elrendelte Sepsiszentgyörgynek a vásárok időszakos beszüntetését. A szék elöljárói a tilalmat más nyilvános összejövetelekre is kiterjesztették, a katonai hatóságok pedig vesztegzárak felállítását rendelték el, és

szigorúan ellenőrizték a más vidékről érkező idegeneket.²⁶ Elsősorban ezektől a szigorú intézkedésektől remélték a járvány megfékezését, az orvosi szakismeretek ugyanis ekkor még nagyon hiányosak voltak. Erdély akkori legismertebb orvosa, Pápai Páriz Ferenc²⁷ például a lakás levegőjének tisztítását, az emésztési zavarok elkerülését, a gyomor fertőtlenítését javasolta Teleki Sándornak, néhány korábban kikísérletezett orvosságot ajánlva.²⁸ A korábbi vélekedésekkel szemben ekkor már tudták, hogy a pestis nem a levegő útján, hanem „per communicationem” terjed,²⁹ nem véletlenek tehát a fertőzöttek elkülönítését, a halottak ruháinak elégetését elrendelő sorozatos intézkedések. A gyakorlati megfigyelések ellenére a korban a pestist továbbra is „Isten ostoraként” értelmezték, mint erről Soós Ferenc református püspök munkája³⁰ tanúskodik.

Pápai Páriz *Pax Corporisa*³¹ nyomtatott könyv formájában csak néhány főnemesi család tékájában volt fellelhető, kivonatosan, kéziratos példányokban szélesebb rétegek számára azonban Háromszéken is elérhető volt. 1668–1703 között Baconban működött Becskerekí/Váradí Szabó György borbély,³² aki az említett munkát kivonatolta, medikusí tevékenységében valószínűleg használta is.³³ Képzett orvos legközelebb Brassóban volt, akit Háromszékről is gyakran felkerestek orvosságért. 1693 végén például Kálnoki Sámuelné Lázár Erzsébet miklósvári betegágyához azt a Brassóban lakó Győri Borbély Ágostont hívták,³⁴ akinek haláláról 1707-ben Cserei Mihály is megemlékezik.³⁵ Pápai Páriz Ferenc mellett a kor másik kiemelkedő orvosáról, Köleséri Sámuel³⁶

¹⁷ A hólyagos himlő főleg a csecsemők és gyermekek közül szedte áldozatait. Hermányi Dienes József megemlíti, hogy szüleinek elsőszülött gyermeke „10 hónapos korában ónas himlőben” halt meg. (VITA Zsigmond 1983, 84.)

¹⁸ Kőröspatak, 1686. január 8. KÁL, Fond 317, Nr. 2, 14; SzT, V, 114.

¹⁹ Kőröspatak, 1686. január 15. KÁL, Fond 317, Nr. 2, 15; SzT, V, 114.

²⁰ SZÁDECZKY Lajos 1900, 578–581. Bővebben lásd CSEREI Mihály 1983, 432–435.

²¹ Sáskajárás korábban is sújtotta a vidéket. 1692: „Istennek kemény Ítéleti szerint rettenetes temérdek sokaságú Sáskák érkezvén határunkra az tavaszi vetést meg emésztették”. (CS. BOGÁTS Dénes 1943, 123.)

²² CSEREI Mihály 1983, 443. Cserei adatai nyilván túlzóak.

²³ 1710-ben Brassóban Johannes Böhm gimnáziumi tanár újra kiadta Sebastian Pauschner szebeni orvos 1530-ban megjelent, első magyarországi nyomtatott orvosi könyvét. Erről bővebben lásd BORSA Gedeon 1996.

²⁴ CSEREI Mihály 1983, 445.

²⁵ 1709: „Tavasz vetéssel ugyan az Isten megh vigasztalt vala, de a' takarodáskor való hallatlan essőzés miatt ezért jobb részt kárba ment”. (CS. BOGÁTS Dénes 1943, 143.)

²⁶ CS. BOGÁTS Dénes 2000, 31.

²⁷ „...az orvoslás Mesterségébe merő Eskulapius, igen hasznos ember; kinek szép híre neve, mindenkor fenn lészen Erdélyben”. (BOD Péter 1766, 211.)

²⁸ PATAKI JENŐ 1920.

²⁹ CSEREI Mihály 1983, 441.

³⁰ *A' Dög-halál Isten harcza az Emberekkel*, Kolosvárat, 1720.

³¹ *Pax Corporis Az az: Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkéről s' azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta*. Kolosvár, 1690.

³² HOFFMANN Gizella 1989, 532, 534–535.

³³ Uo., 341–432. Váradí másik forrása lehetett az a *Házi különös Orvosságok* gyűjtemény, amely a 17. század második felében kéziratos formában forgalomba volt, többek között az Ujhelyi István által Fogarason 1677-ban Apaffi Anna számára lemásolt orvosságos könyv forrása is. (DEBRECZY Sándor 1940, 324.)

³⁴ KÁL, Fond 384, Nr. 54, 11.

³⁵ „Ágoston János híres tanult orvosdoctor meghala mind feleségstől.” (CSEREI Mihály 1983, 393.)

³⁶ „...az Orvoslás mesterségében pedig nagy földön mássa nem volt; a' ki olly jól a' nyavalyák okait észre vehette volna, s' oly fundamentomason orvosolhatta volna”. (BOD Péter 1766, 155.) Az 1719-ben Erdélyben kiújult pestis elleni védekezés céljából latin és magyar nyelven is megjelentette orvosi tanácsait: *Keres-Éri Köleséri Sámuel Erdélyi Méltóságos Gubernium Secretáriusának tanácsadása*, Kolosvárat, 1719.

szebeni orvosról, az erdélyi bányák főfelügyelőjéről tudjuk, hogy az altorjai Aporokkal kapcsolatban állt. Br. Apor Péter nemcsak levélben kérte ki több ízben orvosi véleményét maga és családja számára,³⁷ de feleségével együtt személyesen is felkereste Szebenben 1717 elején,³⁸ ha már a brassói Venczel borbély³⁹ által a gyermekei számára javasolt orvosságok nem használtak. Egy másik brassói orvos, Luca Seuler híre egészen Csíkiig eljutott, a szenttamási Bőjte György is több alkalommal fordult hozzá orvosságért.⁴⁰

1717-ben Havasalföld felől újabb himlőjárvány tört be Erdélybe. A vész alakulását már az év elején aggódva követték a központi hatóságok, de az erdélyi főnemesek is. Január 8-án Szebenből, az országgyűlés helyszínéről feleségének küldött levelében br. Apor Péter háromszéki főkirálybíró örömmel jelentette, hogy „Ohában tudom hogy nem himlőznek”.⁴¹ Válaszlevelében Kálnoki Borbála már arról számolt be néhány nappal később, hogy „Fogarásföldin is pedig mindenütt himlőznek,⁴² Torján pedig Istennek hála most semmi veszedelmes nyavaja nem jár”.⁴³ A figyelem nem véletlenül irányult Fogarásföldre, hiszen a himlővel⁴⁴ párhuzamosan a pestis is felütötte a fejét, az első megbetegedéseket erről a vidékről, Récséről jelentették. Az év nyarán már több eset is előfordult. Apor Péter adatai szerint a pestis innen áterjedt Medgyes városára és az egész székre,⁴⁵ nem sokkal később pedig már Szeben környékén is megjelent.⁴⁶ Első figyelmeztető körlevelét a Gubernium július 7-én küldte szét, amelyben arról értesítette – többek

között – Háromszék előljáróit, hogy Fogaras város környékén pestises eseteket észleltek.⁴⁷ Egy hónappal később már a járványról küldtek tájékoztatást és intézkedések meghozatalára való felszólítást.⁴⁸ Az első halálesetek szeptember közepén jelentkeztek Szeben környékén, az Erdélyi Főkormányzókat, valamint a város vezetését székhelyük elhagyására készítette.⁴⁹ A szebeni tanács ideiglenesen Nagydisznódra, a Gubernium Kolozsvárra költözött át, utóbbi október 30-án már innen tiltotta meg az örmény kereskedőknek, hogy az erdélyi vásáros helyeket felkeressék.⁵⁰

A kormányzat a már bejáratott övintézkedésekkel, vásárok betiltásával, a szorosok védelmének megerősítésével, vesztegzárak létesítésével és településekként strázsák állításával igyekezett a pestis megfékezésére. Ezeket egészítette ki többek között a rozs- és árpapalinka főzésének betiltása,⁵¹ hiszen a gyenge termés következtében gabonahiány alakult ki. 1717 tavaszától – Lisznyói Incze István uzoni pap siralmas verses krónikája⁵² szerint Pünkösöd havának⁵³ harmadik hetétől kezdődően – ugyanis semmiféle csapadék nem hullott, szörnyű éhínséget vonva maga után. Pedig az év elején a csapásnak még semmiféle előjele nem mutatkozott. Altorján a tavaszi vetést szokás szerint elvégezték,⁵⁴ jó termésben reménykedtek. A szentléleki udvarbírónak még azt is meghagyták, hogy: „Az forgatást⁵⁵ Nagy Boldog Asszony nap⁵⁶ utánra kell hadni, hogy ha az után Isten jó essőt ad, be kell vetni, ugar hátra boronálják el”.⁵⁷ A szokott terméshozam⁵⁸ azonban töredékére apadt,⁵⁹ a lakosság tömegeit kényszerítve arra,

³⁷ APOR Péter 1903, II, 55.

³⁸ Uo., 70.

³⁹ Venczel borbélyról egy másik adatot is találtunk: *Borbély Venczolaus uram hivata hogy kegyelmednek adgyam tuttára az orvosságnak számát és árát, az mint ő kegyelme ennek az cédulának az más felin fel jedzette, ez előtt adott volt hatszorra való port, most megint küldött 20szorra való, azért s az mostaniért kér három forintot reneusis s 36 krajcárt, az laxativumért 30 krajczart. Camforra 18 krajczar, az maga fáratságán kívül ennyit kíván, kitészen mindenestől négy német forintot 48 pénzt, az több orvosságot ha kegyelmed akarja, azt mondgya, hogy kegyelmed írjon ecsém uramnak s ő kegyelme azt is veszen.* (Szentiványi Henter Pál levele ismeretlenhez 1716 körül, SÁL, Fond 27, Nr. 93 (II/57), 112.)

⁴⁰ Bőjte György 1716-ban levélben kérte a Brassóba készülő Mikó Ádámot, hogy *vásároljon kegyelmed nekem egy máriássára orvosságot, úgy mint sárga port Szelirus[!] doctor uramtól. ... Tudgya a doctor uram, már jól ismer, régtől fogva hogy az féle orvossággal élek...* (SÁL, Fond 27, Nr. 93 (II/57), 82.)

⁴¹ APOR Péter 1903 II., 63.

⁴² A himlő áterjedt Segesvár vidékére is. Lásd Rozsnyai Dávid feljegyzése 1717. július 4-án: „holt meg az Léánka Segesvárat himlőben Mirigyben”. (SIMONFI János 1914, 126.)

⁴³ APOR Péter 1903, II, 66.

⁴⁴ Johann Albrich brassói orvos szerint a hólyagos himlő az év elején Barcaság falvaiban is jelentkezett, júniusban elérte Brassót is. (HADRY, Sarah 2005, 61–62.)

⁴⁵ APOR Péter 1863, 159.

⁴⁶ BORSA Gedeon 1999, 70. Önéletírásában Bethlen Kata így ír: „Azonban Szebenben hirtelen pestis kezdte, onnan az úri rendek elszéledtenek. Idvezült édesanyám is velem együtt kiment Rétenbe; Haller László pedig Fejéregyházára”. (BETHLEN Kata 1982, 703.)

⁴⁷ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 18/1717.

⁴⁸ Uo., Nr. 21/1717. augusztus 9.

⁴⁹ BORSA Gedeon 1999, 71.

⁵⁰ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 25/1717. Közölve: SzOkl, VII, 229. A Főkormányzó újabb körlevelet 1717. december 21-én küldött szét a pestis elleni intézkedések ügyében.

⁵¹ SzOkl, VII, 237.

⁵² ORBÁN Balázs 1869, 201. Újraközlve: CS. BOGÁTS Dénes 1936, 3.

⁵³ Május.

⁵⁴ Br. Apor Péter altorjai udvartartója szerint: *Anno 1718 die 18 Martii kezdvén Isten kegyességéből az Úr Ó Nagysága tavaszi vetésben (tavasz búzát, fehér borsót, szegeletes borsót, zabot, árpát).* (SÁL, Fond 36, Nr. 1130, 1.)

⁵⁵ Másodszori szántás.

⁵⁶ Augusztus 15.

⁵⁷ CS. BOGÁTS Dénes 1943, 43.

⁵⁸ Br. Apor Péter beszámolója szerint szeptember 1-jén „Torján ma 62 köből rosot, búzát elvermeltek, az mit csépelnek csak vermeltem. Nyujtódon is erősen csépelnek”. (APOR Péter 1903, II, 76.)

⁵⁹ A termést bolha és sáskajárás is tizedelte. (CS. BOGÁTS Dénes 1936, 2.)

hogy az itt állomásozó idegen katonáknak befizetett portio után „pénzes búzával vagy kölcsön vett gabonával”⁶⁰ éljen. Még a gazdálkodásban nem túlságosan szerencsés gr. Kálnoki Ádám is br. Apor Péter kegyelmére szorult, cserében pedig kozmási jobbágyaiból volt kénytelen átengedni néhányat.⁶¹ Az igazi éhínség 1718-ban következett be. Csapadék csak az év őszén hullott, és a szárazság miatt nemcsak az előző évi őszi, de a tavaszi vetés is mind kiégett. Ezekben az időkben a búza vékája hét, városon nyolc forinton járt, a rozserő 9-et is kértek.⁶² A gabona árának egekbe szökése nem hagyott más választást: készpénzből kifogyva az emberek sorra váltak meg ingó és ingatlan javaiktól az éhhalál elkerüléséért. Az uzoni Istók János például 1718 júniusában *e mostani termékeltén és szűk időtől kénytelenítetvén* zálogosított el 20 forintért egy darab földet Incze István helybéli református papnak.⁶³ Alsócsernátonból több esetet ismerünk arra vonatkozóan, hogy az éhhalál elkerülése érdekében a helyiek közül többen földeiket, ingatlanukat kötötték le zálogba a nemeseknek, néhány véka búzáért cserében. Erre a sorsra jutott 1719 elején Illyés István is, aki *életinek megtartására kénytelenítetik eladni örök áron edgy darab széna fűvet örök áron az egyik helybéli nemesnek, Bernáld Jánosnak.*⁶⁴ Lőrinc Miklós nemes ugyancsak egy köből tiszta búzáért, *mely búza a piacon akkori időben ért nyolc forintot,* adott az dálnoki Bartha Lászlónak egy darab földet.⁶⁵

A többi székely székkel közösen Háromszék még 1718 nyarán benyújtotta panaszait a Guberniumhoz, amelyben jelezte a lakosság reménytelen helyzetét: gabona hiányában az emberek gyökereken és vadgyümölcsökön élnek, már halálesetek is előfordultak, mások pedig tömegesen kényszerültek elbujdosásra.⁶⁶ A helyzet súlyosságát nyomatékosítja egy másik, ugyancsak alsócsernátoni lakos feljegyzése 1718 novemberéből: *Isten Ő Felsege nemzetünkön minden féle gabona és szénabeli áldását annyira elvette, hogy Isten oltalmazhat sokakat éh elhalástól.*⁶⁷ Erdély-szerte ismertté vált az a felsőháromszéki eset, amelyet br.

Apor Péter,⁶⁸ Bod Péter,⁶⁹ Lukács Mihály csikkozmasi plébános,⁷⁰ Baróthi István alsócsernátoni pap,⁷¹ valamint id. dálnoki Miklós István is feljegyezték.⁷² Utóbbi tudósítása szerint *úgy hallatott Gelencén a szegény ember a házából kimenvén két gyermekit hon hadta, a nagyobb a kissebnek a kezit elvágta.*⁷³

A szárazság és éhezés mellé az említett pestis társult, amely 1718 utolsó negyedében Brassóból és a Barcaságról terjedt át Háromszékre.⁷⁴ Johann Albrich brassói főorvos szerint Barcaújfaluban már 1717 végén grassált a pestis,⁷⁵ amely a következő év nyarán újult ki. Májusban több magas lázzal járó eset jelentkezett Brassóban, de csak július elején állapították meg a megbetegedések okát: a bubópestist.⁷⁶ A halálesetek a következő hónapokban megsokasodtak, október elején a város vezetését az elmenekülő magisztrátus helyett egy bizottság vette át, amelynek tagja volt az említett orvos is.⁷⁷ Háromszéken is ekkor, szeptember–október körül jelent meg a pestis. Előle sokan Belső-Erdélybe menekültek: br. Apor Péter főkirálybíró családjával együtt Torjáról előbb Kóródszentmártonba, onnan pedig Tövisre, a nagybátyjától, gr. Apor Istvántól örökölt birtokra menekült tovább. 1718. október 9-ről való az első hivatalos intézkedés, ekkor a Maksán tartott közgyűlés a Háromszéken tartózkodó idegenek összeírását rendelte el.⁷⁸ A vesztegzár, illetve más helyi intézkedések bevezetésére már korábban sor került: Szentkirályba már ezt megelőzően is *szabad nem volt az faluba külső embernek bójönni.*⁷⁹ A vidék terhein igyekezett a Gubernium enyhíteni azzal, hogy Háromszék adóját két ízben, először 1718. december 15-én,⁸⁰ majd a következő év március 3-án is csökkentette.⁸¹

A tél idején néhány hónapra szünetelt a járvány, a következő év tavaszán azonban addig nem látott erővel újult ki. A pestis jelenlétére vonatkozó adatok 1719 második hónapjától kezdődően sokasodnak meg. Ekkor több településen vesztegzár volt érvényben, 1719. február 12-én például a sepsiszéki Étfalváról tudjuk, hogy *a pestis mián ekkor bérekesztve volt.*⁸² A megsokasodó végrendeletek ugyanakkor azt

⁶⁰ SzOkl, VII, 241.

⁶¹ APOR Péter 1903, II, 387.

⁶² SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

⁶³ SÁL, Fond 81, Fasc. II, 32.

⁶⁴ SÁL, Fond 62, Fasc. I, 57.

⁶⁵ SÁL, Fond 65/23, Fasc. I, 62.

⁶⁶ „...szegénységünk desperatióra jutván, egy része már széllyel oszlott; az mi eddig megmaradóit is, nem lévén reménsége élődéséhez, kényszerítetik eloszlni”. (SzOkl, VII, 241–242.) Hasonló volt a helyzet Csíkban is, ahonnan tömegesen bujdostak el. (Vö. uo., 247.)

⁶⁸ APOR Péter 1863, 160.

⁶⁹ BOD Péter 1940, 85.

⁷⁰ SzOkl, VII, 232.

⁷¹ „Gelencén az emberhúst is találtatott, ki megette.” (ORBÁN Balázs 1869, 99.)

⁷² Előbbiek ozsdolai, utóbbiak gelencei esetként említik.

⁷³ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

⁷⁴ APOR Péter 1863, 160.

⁷⁵ HADRY, Sarah 2005, 61. A járvány Fogaras vidékéről terjedt át.

⁷⁶ Uo., 62.

⁷⁷ HADRY, Sarah 2005, 64; GUSBETH, Eduard 1884, 28.

⁷⁸ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 12/1718.

⁷⁹ SÁL, Fond 65/53, Fasc. I, 20–24.

⁸⁰ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 17/1718.

⁸¹ Uo., Nr. 2/1719.

⁸² SÁL, Fond 27, Nr. 55, 17. A karantén, a Főkormányzék 1720. január 27-i rendelete szerint *tellyes három hold újságig* tartott.

jelzik, hogy Háromszék más vidékein is elterjedt már a járvány. Február 4-én az orbaiszéki Kovásznán Daniel Deákné,⁸³ ugyanazon hónap 20-án pedig a kézdiszéki Alsócsernátonban Cseh Klára⁸⁴ mondta tollba akaratát. Barátosi Kanyó Ferenc és György május végén írták össze birtokaikat,⁸⁵ Lázár István dálnoki nemes ugyancsak a járványra való tekintettel végrendelkezett június 20-án.⁸⁶

A fennmaradt keserves verses krónikák, valamint a visszaemlékezések azt mutatják, hogy 1719 tavaszától aratás végéig, március vége és augusztus közötti hónapokban beszélhetünk a pestis legnagyobb hullámáról, amikor településenként valóban százával szedte áldozatait. Ezt erősítik meg a korból fennmaradt felsőháromszéki római katolikus egyházi iratok. Az esztelneki katolikus plébánia régi anyakönyve Nagyszerdát⁸⁷ jelöli meg a faluban a vész kezdeti időpontjaként, majd egy másik helyen pontosít: *Anno 1719 die 5ta April kezdődött az Istennek súlyos ostromja.*⁸⁸ Felsőháromszékre azonban nem innen, hanem a szék vásáros helyéről, Kézdivásárhelyről terjedt szét a fertőzés, amint erről a város vezetői maguk nyilatkoztak 1720-ban, a betiltott hetivásárunk visszaállítását remélve a Főkörmányszéktől.⁸⁹ Az ugyancsak felsőháromszéki Lemhény katolikus egyházának halotti anyakönyvébe, amelybe 1714-től kezdődően folyamatosan vezették a halottak és temetettek nevét, első alkalommal május 5-én jegyezték be a halál okaként a pestist,⁹⁰ és mire augusztus 24. után végre megszűnt a járvány, már közel félezer név után állott a *pesti obiit*⁹¹. Több helyen, így Altorján is, új temetőt nyitottak az áldozatok számára.⁹² Nem segített már a helyzeten a Főkörmányszék június 28-i körlevele sem, amely a mindenfajta gyülekezést betiltotta, a fertőzött

helyek teljes elzárását, a halottak összeszámlálását és azonnali eltemetését, ruhájuk elégetését írta elő,⁹³ sem a meg nem szűnő, hanem továbbterjedő járvány ellen egy hónappal később (július 25.) az isteni engesztelés elnyeréséért hirdetett heti (szerdai) böjt és napi kétszeri harangozás.⁹⁴

A május és augusztus közötti siralmas negyedév-ről ír szomorú versében Baróthi István református pap is, aki szerint Csernátonban 320 áldozata volt a járványnak.⁹⁵ Sepsiszéken Uzonban az elhalálozás, valamint a járvány előli tömeges elbújdosás következtében a lakosság egyharmadára csökkent.⁹⁶ A háromszéki mezővárosok embervesztésének pontos adatait nem ismerjük,⁹⁷ Vásárhelyi János pap⁹⁸ szerint Sepsiszentgyörgy lakossága felére csökkent.⁹⁹ Zabolán Szentannai Mihály pap 400 személyre tette az áldozatok számát¹⁰⁰, az ugyancsak orbaiszéki Petőfalván pedig 143-an haltak meg június elejéig.¹⁰¹

A tizenhét hónapnyi szárazság után 1718 szeptemberében végre gazdag termésnek örvendhettek. „Szörnyű éhség, drágaság, nagy pestis, de aratás igen bőv” – jegyezte fel az alsócsernátoni egyház matrikulájába Baróthi István. A nagy járvány ugyan az ősz beálltával csendesedett, a korábbi fegyelem fel lazulásának köszönhetően azonban kiújult, és még a következő évben is szedte áldozatait. Január végén ismételen, szigorú büntetés alatt¹⁰² tiltotta meg a Gubernium a halottak ruháinak viselését, adásvételét, elrendelve ugyanakkor ezek haladék nélküli elégetését.¹⁰³ A tél végére időlegesen alábbhagyott a járvány, március 10-re a Gubernium hálaistentiszteletet, Húsvét másodnapját Te Deum-ot hirdetett.¹⁰⁴ Köleséri Sámuel orvos, főkörmányszéki tanácsos azonban még 1720. májusának elején is annak kiújulása

⁸³ SÁL, Fond 65/1, Fasc. II, 112.

⁸⁴ ...látván ez mostani nagy halálos üdöt. Alsócsernátoni Zambler család levéltára. (SÁL, Fond 60, Fasc. II, 20.)

⁸⁵ ...hogymost az idő oly halálos hogy ilyen soha ezen az földön nem volt. (Barátosi Pál család levéltára, SÁL, Fond 78, Nr. 24, Fasc I, 94.)

⁸⁶ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 2–20.

⁸⁷ Az egész megyébe im látod mennyit nagy szeredától fogva az aratás kezdetiig az mirigy elragadott és megölt Anno 1719. (SÁL, 105/309, 5r.)

⁸⁸ Uo., 26v.

⁸⁹ ...minthogy Istennek szomorú és súlyos ítéleti a pestis (minek előtte más helységek elharapóztak volna) szegény városunkon elkezdődött volt és grassált. (SÁL, Fond 20, 9. doboz. 42 csomó.)

⁹⁰ SÁL, Fond 105/395.

⁹¹ Júniusban például 213-an haltak meg.

⁹² COROI Artur 2007, 111–113.

⁹³ SÁL, Fond 8, Inv. 1, Nr. 4/1719. Közölve: SzOkl, VII, 269.

⁹⁴ Uo., Nr. 5/1719.

⁹⁵ ORBÁN Balázs 1869, III, 99–100.

⁹⁶ „Kétszázharmincharman széjjelbujdosának / Kínjától rémulván

az éhvel halásnak / Kétszázhatvannégyen pestisben halának / Kétszázharmincegyen, kik megmaradának.” (ORBÁN Balázs 1869, 201; CS. BOGÁTS Dénes 1936.)

⁹⁷ PÁL-ANTAL Sándor 2009, 296.

⁹⁸ 1735-től szolgált Sepsiszentgyörgyön. A pestis idején apja, Vásárhelyi Péter volt a pap.

⁹⁹ CS. BOGÁTS Dénes 2000, 32.

¹⁰⁰ ...itt is Zabolán ezen siralmas emlékeztető időben pestisben voltak meg a reformátusok között: Gazda emberek nr. 43. Gazda asszonyok nr. 50. Ifjú legények nr. 27. Eladó leányok nr. 22. Summa nro. 300. Ezeken kívül pópisták, oláhok, cigányok nro. 100. Volt oly nap mellyen egyszersmind 23 halott esett. (ZREL, *Protocollum* (1695–), oldalszám nélkül.)

¹⁰¹ HASZMANN József 1983, 235–236.

¹⁰² A szabad és városi renden lévőkre 24 forint, a parasztokra kalodázással vagy veréssel való büntetést írt elő a rendelet. A Csík-, Gyergyó- és Kászonszékek előjáróinak egy héttel korábban küldött, megegyező tartalmú guberniumi rendeletet lásd SzOkl, VII, 276–277.

¹⁰³ SÁL, Fond 20, 9. doboz, 42. csomó.

¹⁰⁴ SzOkl, VII, 281.

felől érdeklődött a kézdivásárhelyi tanácstól.¹⁰⁵ A nyár kezdetével végre a pestisjárvány végképp megszűnni látszott, alkalmat adva főesperességben a katolikus püspöki vizitáció megtartására.

A járvány végleges megszűntével a Főkormányzók elrendelte a halottak számának falvankénti összeírását, az áldozatok számát ekkor 18 000 családfőre, az ország népességének kb. 10%-ára tették.¹⁰⁶ Legújabb kutatások szerint azonban még ennél is nagyobb volt a pusztítás: Pál-Antal Sándor számításai szerint Erdélyben mintegy 170-180 000 ember (az összlakosság 28-30%-a) halt meg, ennek mintegy harmada (60 000) a Székelyföldön (az itteni lakosság 40%-a). Ezen belül a veszteség Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben 12 500 (a lakosság 49%-a), Udvarhelyszéken 10 500 fő (a lakosság 30-32%-a) volt. Marosszékről csak részadatok ismertek, itt a mezőbányi járás 13 településének embervesztése 1747 fő volt.¹⁰⁷ Brassóban 1719 Húsvétja után újult ki a pestis, és augusztusban csúcsozott, hogy szeptember második felében végleg megszűnjön. Johann Albrich orvos jelentése szerint az áldozatok száma a városban és a körzetéhez tartozó 13 településen közel 16 000, a teljes Barcaságon a 18 000-et is meghaladta.¹⁰⁸ A Háromszékkal határos települések közül igen magas volt a halottak száma Prázsmáron (1481) és Apácán (811) is.¹⁰⁹

A pestisjárvány áldozataira vonatkozóan Háromszékről pontos, megbízható összesítést nem ismerünk, számuk br. Apor Péter főkirálybíró szerint meghaladta a 19 000-et. A pestist Noszolyban átvészelő főkirálybíró bizonyára ismerte a Főkormányzók pontos kimutatását, feltehetően ebből vette át a számadatot. Egy másik kortárs feljegyzése is megerősíti azt, hogy 1719-ben vagy a következő évben Háromszéken is sor került a Főkormányzók által elrendelt összeírára. Dálnoki Miklós István ugyancsak ismerhette ezt, elkészítésében maga is részt vehetett, ennek végeredményét örökítheti meg következő feljegyzésében: *Három széken számban vettek többen holtak meg a dög halálban az élőknel, [számuk] elébb*

*ment hárommal.*¹¹⁰ A két adatot összevetve arra következtethetünk, hogy Apor Péter pontosan ismerte a háromszéki helyzetet: az összlakosság a járványt megelőzően 38 000 lélek, azaz mintegy 7500-7600 család volt, a veszteség tehát 18-19 000 fő körül mozgott. A 18. század első évtizedeinek összeírásai alapján erre a következtetésre jutott Pál-Antal Sándor is, ő mintegy 20 000-re (6625 család¹¹¹) tette a teljes lélekszámot 1721-1722-ben.¹¹²

A járvány mellett ugyanakkor a lakosság a nagyarányú elbujdosás¹¹³ révén is csökkent, ezeknek száma 1718-1719-ben éppen Háromszéken¹¹⁴ volt a legmagasabb: az 1721-1722. évi összeírás szerint 1654 telek állott üresen.¹¹⁵ A Mikes család zágoni birtokainak a pestisjárványból fakadó embervesztéseit összegző, 1720. augusztus 27-én kiállított jegyzőkönyv például 29 halott és 21, fiaikkal (8) elszökött jobbágyot említ.¹¹⁶

A pestis településenkénti áldozataira vonatkozóan részadatokat a háromszéki katolikus főesperességben hároméves szünetet¹¹⁷ követően 1720. június második felében Miklósváron megkezdett, majd Felsőháromszéken egy hónapon keresztül végzett püspöki vizitáció jegyzőkönyvei tartalmaznak. Említett egyházvizsgálat alkalmával ugyanis a plébániák és a hozzájuk tartozó filiák többségénél feljegyezték a járványban meghalt felnőttkorú egyháztagok,¹¹⁸ valamint a túlélők számát is. Bizonyára főesperessége hasonló adatai alapján jutott Lukács Mihály csíkkozmási plébános arra a következtetésre, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszékben az embervesztés 44%-os volt.

A háromszéki főesperesség vizitációjának adatai teljes Háromszék területére nem, Kézdi- és részben Orbaiszék vidékére azonban kiválóan használható. Az egyházi iratok alapján szerencsés módon pontosan ismerjük úgy a pestis előtti (1717), mint az azt követő évben (1720) a lélekszámot, de a járvány áldozatainak összesítését is. Ezekből a részadatokból kiderül, hogy a pestis súlyosan érintette Felsőháromszék településeit. Szentléleken 1717-ben 1566,

¹⁰⁵ ...a pestilentialis contagionak némünemü ujjulása ballatik lenni Háromszéken. (SÁL, Fond 20, 9. doboz, 42. csomó.)

¹⁰⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt 1986, 979.

¹⁰⁷ PÁL-ANTAL Sándor 2010.

¹⁰⁸ GUSBETH, Eduard 1884, 29. Michael Fronius adatai szerint a halottak száma 17 458 volt. (Uo., 30.)

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ SÁL, Fond 65/8, Fasc. IV, 21.

¹¹¹ Erre az időszakra családonkénti hármasszorozót alkalmazott. Kéziratának tanulmányozásra való átengedéséért, tanácsaiért a szerzőnek köszönettel tartozom.

¹¹² PÁL-ANTAL Sándor 2010a. Munkájában 7500-7700 családra becsülte Háromszék lakosságát. Öszehasonlításaként említjük, hogy Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1717 előtti lakossága –

Lakatos Mihály kozmási plébános adatai szerint – 25 666, Udvarhelyszéké pedig mintegy 6500-6700 család, azaz 32-33 000 fő volt. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 231.)

¹¹³ Az elvándoroltak arányának megállapítása ezen belül azonban már nehezebb feladat, amelyre a rendelkezésünkre álló jelenlegi források alapján nem vállalkozhatunk.

¹¹⁴ 1720: „Minthogy az elmúlt siralmas 1718. és 1719. esztendőben az akkori szükség és pestis miatt Nemes Háromszéknek nagy része maga lakóhelyiből elbujdosván”. (SzOkk, VII, 298.)

¹¹⁵ PÁL-ANTAL Sándor 2010a.

¹¹⁶ SÁL, Fond 36, Nr. 1611.

¹¹⁷ A főesperességben korábban 1716-ban tartottak partialis, 1717-ben generalis visitatiót.

¹¹⁸ Az iskolás korú gyermekeket külön számolták.

a pestist követően már csak 526 lelket számolt a gyülekezet. Esztelneken és a hozzá tartozó filiákban 1051-ről 407-re főre apadt a katolikusok száma. A veszteség több mint 50%-os volt Altorján is: 1313-ból 621-en maradtak 1720-ra. A pestisben itt 500-an (38%) haltak meg, és feltehetően közel kétszázan (15%) vándoroltak el. Lemhényben még magasabb, 550 volt az áldozatok száma, arányuk szerint a lakosság 53%-a. Filiájában, a közeli Kézdiálmásban ennél is drámaibb volt a helyzet: itt mindössze 117 lélek maradt az 1717-ben összeszámolt 400-ból. A halottak száma Martonoson is meghaladta a túlélőké, de a legszerencsésebb Nyujtódon is az egyháztagok 35%-a esett áldozatul.

Orbaiszék hat településén 1618 lélek mellett 888 halottat számoltak össze, de több százra becsülhető az elvándoroltak száma is. A járvány legsúlyosabban a szék északi nyúlványában fekvő Gelencét érintette. Itt a pestis előtt 1384 lelket számoltak össze, 1720-ban 467 halottat és 590 túlélőt említenek, több százan pedig feltehetően elbújdosnak. Az elhalálozási arány Imecsfalván 37%, a legalacsonyabb pedig Hiliben volt (20% alatt).

Felsőháromszékhez hasonló lehetett a helyzet Sepsiszéken is. Erre a vidékre vonatkozóan mindössze két, református vonatkozású forrásra támaszkodhatunk.¹¹⁹ Lisznyói Incze István uzoni pap említett verses krónikája¹²⁰ szerint az akkor túlnyomó többségében református Uzonban a lakosság egyharmadára apadt: 233 elvándorolt mellett 264-en haltak meg pestisben, 1720-ban már csak 231 lelket számolt a gyülekezet. Sepsiszentgyörgyre vonatkozóan

egyetlen számadatot ismerünk: a református egyház régi jegyzőkönyvében¹²¹ az áll, hogy a pestisben 550-en haltak meg.

Kevés adatot ismerünk Miklósvárszék vidékéről is, az itteni veszteségek a szomszédos Bardocszékhez,¹²² Udvarhelyszék egyik legsúlyosabb érintett részéhez lehettek hasonlóak. Sepsibacon református egyháznak régi iratai mindössze annyit említenek, hogy a pestisben halt meg Benei István helyi pap is.¹²³ Baróton a katolikusok lélekszáma 1697-ben 544 volt,¹²⁴ amely a pestist megelőző évekre újabb 25%-kal gyarapodott. A vizitáció jegyzőkönyvébe 1720 nyarán bejegyezték,¹²⁵ hogy az iskolába járó gyermekek közül a pestisben többen meghaltak, jelenleg csak kevesen vannak. A felnőtt korú egyháztagok lélekszáma ugyanekkor 492 volt, ami 258-cal kevesebb az 1717. évi állapothoz viszonyítva. Az emberveszteség (az elvándoroltakat is ide számolva)¹²⁶ itt 34%-os.

Az 1717-től kezdődő szárazság, valamint az 1718–1719. évi pestisjárvány, amely különösen a keleti határvidéket sújtotta, az Erdélyt, ezen belül a Székelyföldet ért egyik legnagyobb megpróbáltatás volt. Dolgozatunkban elsősorban családi és egyházi levéltárak adatai alapján közelítettünk meg a témát, különös tekintettel az erdélyi római katolikus püspökség visszaállítását (1716) követő legkorábbi *canonica visitatio*-k jegyzőkönyveinek a pestisjárványra vonatkozó adataira. Reményünket fejezzük ki abban a tekintetben, hogy részeredményeinket újabb kutatások és az 1719–1720. évi főkormányászati összeírások háromszéki, ma még lappangó adatai fogják majd igazolni.

¹¹⁹ Az idézett katolikus vizitációk nem tartalmaznak adatokat erről a vidékről, ebben az időben ott ugyanis mindössze egyetlen plébánia, az illyefalvi működött, az is pálos atyák vezetése alatt.

¹²⁰ ORBÁN Balázs 1869, 201.

¹²¹ SREL, I/14, 87r. Ebben az időben az egyház lelkipásztora Vársárhelyi Péter volt.

¹²² Az áldozatok száma Vargyason 379, Erdőfülén 250, Bardocson 230, Olaszteleken 204, Telegdibaconban 285, Bibarcfalván 151. (PÁL-ANTAL Sándor 2008, 230.)

¹²³ NREL, I/1, 1. Egy másik adat pontosítja halálának időpontját: 1719. június 17. *Benei István Ur[am] 15dik praesentis 7 és 8 orakor meg hala, ma, ugy mint 17dik el is temetők.* (MOL, P 5.) Az adatért, tanácsaiért Coroi Arturnak tartozom köszönettel.

¹²⁴ VESZELY Károly 1868, 7–8.

¹²⁵ GyÉFL, I. 4. 1. doboz, 1. kötet, 163.

¹²⁶ Az említett vizitációs jegyzőkönyv Baróton nem pontosítja a pestisben meghaltak számát.

**A háromszéki katolikus plébániák lélekszáma az 1717.¹²⁷ és 1720. évi¹²⁸
katolikus püspöki vizitációk adatai szerint**

	1717	Pestisben meghaltak ¹²⁹	1720
Miklósvárszék			
Miklósvár	100	?	218
Barót	750	?	492
Kézdiszék			
Kézdiszentlélek	1566	?	526
Kézdipolyán és Béla falva	1045	506	600
Esztelnek és Csomortán, Kurtapatak	1051	?	407
Lemhény	1052	550	544
Kézdialmás	400	?	117
Bereck	758	339	400
Nyujtód	567	200	400
Sárfalva és Szászfalva	500	200	300
Ozsdola	900	358	450
Martonos	?	81	72
Hatolyka	312	?	?
Szentkatolna	500	216	220
Futásfalva	526	204	265
Ikafalva	?	9	15
Altörja	1313	500	621
Feltörja	?	40	74
Szárazpatak	?	?	90
Peselnék	287	?	110
Orbaiszék			
Gelence	1384	467	590
Hilib	?	100	484
Haraly	?	75	114
Zabola	?	78	151
Petőfalva	?	50	90
Imecsfalva	316	118	189

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 35., Bl. 16B/8., RO-520055; csakiarpad@gmail.com

¹²⁷ GyÉFL, I. 4. 1. doboz, 1. kötet, 36–88. Az adatokért Zsebe Márta és Péntes Lóránd levéltárosoknak tartozom köszönettel.

¹²⁸ Uo., 162–180.

¹²⁹ Számukat az 1720. évi vizitáció a plébániák egy részénél külön feljegyezte.

Levéltári és egyéb kéziratos források

- Alsócsernátoni Református Egyház Levéltára (AREL)
 – I/1: *Protocollum* (1709–)
- Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (GyÉFL)
 – I. 4: *Canonica Visitationes*
- Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)
 – P 5: *Rétyi Antos család levéltára*
- Nagybaconi Református Egyház Levéltára (NREL)
 – I/1: *Protocollum* (1720–)
- Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, Cluj (KÁL)
 – Fond 317: *Altorjai br. Apor család iratai*
 – Fond 384: *Szárhegyi Lázár család levéltára*
 – Fond 432: *Br. Szentkereszty család levéltára*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Covasna, Sf. Gheorghe (SÁL)
 – Fond 8: *Háromszék levéltára*
 – Fond 20: *Kézdivásárhely város levéltára*
 – Fond 27: *Csikszentmártoni [Sütő-]Nagy Jenő gyűjteménye*
 – Fond 36: *Altorjai br. Apor család levéltára*
 – Fond 60: *Alsócsernátoni Zambler család levéltára*
 – Fond 62: *Alsócsernátoni Bernáld család levéltára*
 – Fond 65/1: *Szőrcsei Donáth család levéltára*
 – Fond 65/8: *Dálnoki Lázár család levéltára*
 – Fond 65/23: *Dálnoki Bartha család levéltára*
 – Fond 65/53: *Szentkirályi Száraz család levéltára*
 – Fond 78: *Barabás Samu gyűjteménye*
 – Fond 81: *Cs. Bogáts Dénes gyűjteménye*
 – Fond 105/309: *Esztelneki katolikus anyakönyv (1714–1789)*
 – Fond 105/395: *Lembényi katolikus anyakönyv (1712–1758)*
- Sepsiszentgyörgyi Református Egyház Levéltára (SREL)
 – I/14: *Urbarium* (1755–)
- Zabolai Református Egyház Levéltára (ZREL)
 – *Protocollum* (1695–)

Irodalom

- SzOkl, VII = *Székely Oklevéltár, VII, 1696–1750* (szerk. Szádeczky Lajos), Kolozsvár, 1898.
- SzT, V = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, V* (szerk. Szabó T. Attila), Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest.
- *
- APOR Péter, br.
 1863 *Munkái (Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók, 11; közli Kazinczy Gábor)*, Pest.
 1903 *Verses művei és levelei (1676–1752), I–II (Magyar történelmi emlékek, Második osztály: Írók, 36–37; szerk. Szádeczky Lajos)*, Budapest.
- BETHLEN Kata
 1982 *Önéletírása*, in: *Magyar emlékirók 16–18. század* (vál. Bitskey István), Budapest, 695–890.
- BOD Péter
 1766 *Magyar Athenás*, Nagyszében.
 1940 *Önéletírása (Erdélyi Ritkaságok, 4; bev. Jancsó Elemér)*, Kolozsvár.
- BORSA Gedeon
 1996 Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkája, in: *Könyvtörténeti írások, I*, Budapest, 122–125.
 1999 Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből, *Magyar Könyvszemle*, 115/1, 69–74.
- COROI Artur
 2000 *Altorja*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszereda.
 2007 Altorjai Márton Miklós deák feljegyzései 1702–1734, in: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 7/2* (szerk. S. LACZKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő), Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 59–173.
- CS. BOGÁTS Dénes
 1936 Szárazság és pestis a Székelyföldön az 1717–1718. években, *Székely Nép*, LIV. évf., 2. sz. (január 5.).
 1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék (Erdélyi Tudományos Füzetek, 163)*, Kolozsvár.
 2000 *Sepsiszentgyörgy története*, Albert Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 5–70.

- CSÁKI Árpád
2003 Csernátomi Vajda György kéziratoss feljegyzései (1673–1687), *Református Szemle*, 96/6, 744–766.
- CSEREI Mihály
1983 *Erdély története [1661–1711]* (sajtó alá rend. és jegyz. Bánkúti Imre), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DEBRECZY Sándor
1940 Apaffi Anna orvosságos könyve, *Erdélyi Múzeum*, Új folyam, XLV, 322–324.
- GUSBETH, Eduard
1884 *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt*, Kronstadt.
- HADRY, Sarah
2005 Der Tod in Kronstadt 1717–1719. Ein Augenzeugenbericht zur letzten großen Pestepidemie Siebenbürgens, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28 (99)/1, 57–69.
- HASZMANN József
1983 A pestisjárvány áldozatai Petőfalván 1719-ben, *Aluta*, XIV–XV, Sepsiszentgyörgy, 235–236.
- HEREPEI János
1966 Váradai Mátyás, in: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II (szerk. Keserű Bálint), Budapest–Szeged, 622–627.
- HERMÁNYI DIENES József
1992 *Szépírói munkái* (sajtó alá rend., elősz. és jegyz. S. Sárdi Margit), Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN Gizella (szerk.)
1989 *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 9; szerk. Hoffmann Gizella)*, MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest–Szeged.
- TRÓCSÁNYI Zsolt
1986 Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770), in: *Erdély története*, II (szerk. Makkai László – SZÁSZ Zoltán), Akadémiai Kiadó, Budapest, 972–1038.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása*, III, *Háromszék*, Pest.
- PATAKI JENŐ
1920 Pápai Páriz Ferencz orvosi tanácsai a pestistől való védekezésről, *Erdélyi Orvosi Lap*, 1/4, 76–77.
- PÁL-ANTAL Sándor
2008 Pestis Udvarhelyszéken a XVIII. század elején, in: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára* (szerk. Sipos Gábor), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 225–237.
2009 A háromszéki mezővárosok a 18. század elején, *Acta Siculica* 2009, Sepsiszentgyörgy, 291–304.
2010 Pestis a történeti Erdélyben a 18. század elején, 3, *Néptájság (Harmónia melléklet)*, LXII. évf., 115. sz. (2010. jún. 2.)
2010a *Népességi viszonyok Háromszéken a 18. század elején* (kézirat).
- SIMONFI János
1914 Rozsnyai Dávid naptári feljegyzései, *Erdélyi Múzeum*, 31 (Új folyam, 9)/2, 108–126.
- SZÁDECZKY Lajos
1900 A Rákóczi-forradalom Erdélyben, *Erdélyi Múzeum*, 17/10, 564–581.
- TONK Sándor
1992 *Erdélyiek egyetemjárása az korai újkorban 1521–1700 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV)*, Szeged.
- TÜDŐS S. Kinga
2003 *Erdélyi testamentumok, I, Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék* (vál., bev. jegyz. Tüdős S. Kinga), Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- VESZELY Károly
1868 *A baróti plébánia*, Brassó.
- VITA Zsigmond
1983 Orvostörténeti vonatkozások Hermányi Dienes József munkáiban, in: *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, 80–87.

Secetă și epidemie de ciumă în Treiscaune în anii 1717-1720

(Rezumat)

Ultima mare epidemie de ciumă din Transilvania a izbucnit în 1717, cauzând până în anul 1720, conform celor mai noi cercetări, moartea a circa 170-180.000 de persoane, reprezentând a zecea parte a populației. Cele mai vizate teritorii au fost cele de la granița sud-estică, numărul victimelor în scaunul secuiesc Treiscaune, conform baronului Péter Apor, jude suprem al scaunului, depășind 19.000, adică jumătate din totalul locuitorilor. Precedată de o secetă care a durat 17 luni, începând cu primăvara anului 1717, cu toate insistențele Guberniului care a decretat în repetate rânduri luarea măsurilor de precauție (interzicerea târgurilor și a manifestărilor publice, întărirea zonelor de graniță, carantină, etc.) epidemia s-a răspândit în a doua jumătate a anului 1718 dinspre Țara Bârsei, în special dinspre Brașov. Numărul mare de testamente, al contractelor de zalogiri de terenuri și bunuri în schimbul câtorva găleți de grâu, stau mărturie foametei nemaiîntâlnite care a dus la emigrarea parțială a populației. Cea mai întunecată perioadă urma să înceapă în primăvara anului următor, cele mai multe victime înregistrându-se între lunile aprilie și august 1719. Conscripțiile Guberniului pentru estimarea numărului de victime în Trei Scaune nu s-au păstrat, astfel ne-am orientat spre izvoare ecleziastice care păstrează date parțiale în această privință. Lucrarea prezintă datele vizitațiilor canonice romano-catolice din anii 1717, respectiv 1720, din arhidiaconatul Treiscaune, care pe lângă numărul enoriașilor conțin și cel al victimelor din 20 de parohii și filialele acestora.

Drought and plague in Háromszék between 1717–1720

(Abstract)

The last great plague epidemic in Transylvania broke out in 1717, causing until 1720, according to the most recent studies, the death of approximately 170-180,000 people, representing a tenth of the population. The most affected territories were those at the south-eastern frontier, the number of victims in the Székely seat Háromszék, according to Baron Péter Apor, royal judge of the seat, exceeded 19,000 – that is, half of the total population. Preceded by a drought that had lasted 17 months, starting with the spring of 1717, despite all the insistence of the Gubernium that had decreed several times preventing measures (banning markets and public manifestations, reinforcing frontier territories, quarantines, etc.), the epidemic spread out in the second part of the year 1718 from the direction of Barcaság (Țara Bârsei, Burzenland), specially from Brassó (Brașov). The great number of testimonies, of pledge contracts for lands and goods in exchange for a couple of buckets of grain testify the hunger never seen before that led to the partial emigration of the population. The darkest period was about to begin in spring the following year. The biggest number of victims was recorded between April and August 1719. The conscriptions of the Gubernium to estimate the number of victims in Háromszék have not been preserved, so we focused on ecclesiastic sources that have preserved partial data of this kind. The paper presents data regarding the Roman-Catholic canonical visitations in 1717, as well as in 1720 in the archdiocese of Háromszék, which besides the number of churchgoers also contain the number of victims from 20 parishes and their chapters.

